

УДК 330.8:336.713](091)

І.В. Ткаченко, канд. іст. наук, доцент кафедри теоретичної і прикладної економіки ДВНЗ «Українська академія банківської справи НБУ»

Створення мережі акціонерних комерційних банків Росії в другій половині XIX ст.

The creation of joint-stock commercial banks network in Russia in the second half of the XIX century

У статті висвітлюється процес створення мережі акціонерних комерційних банків Росії у другій половині XIX ст., аналізуються причини нерозвиненості банківського кредиту, проекти створення комерційних кредитних установ, а також тенденції розвитку системи комерційних банків у зв'язку з економічними процесами в країні.

Ключові слова: акціонерні комерційні банки, приватний капітал, банківські крахи, основні активи і пасиви.

In the article the process of making the network of stock commercial banks in Russia in the second half of XIX century is lighted up, the reasons of lack of development of banking credit, projects of creation of commercial credit establishments and also tendencies of the system of commercial banks in connection with economic processes in the country are analyzed.

Key words: joint-stock banks, private capital, bank crashes, the main assets and liabilities.

Постановка проблеми. Розвиток економіки на ринкових засадах потребує функціонування ефективної банківської системи, яка забезпечує раціональне використання фінансових ресурсів країни. Провідну роль у концентрації та забезпеченні руху фінансів покликані відігравати комерційні банки. У зв'язку з цим видається вмотивованим вивчення досвіду становлення та розвитку мережі комерційних банків у різні історичні періоди вітчизняної історії. На особливу увагу заслуговує період другої половини

XIX ст., коли в Російській імперії, складовою якої були і українські землі, почалось руйнування феодальних відносин та наростання капіталістичних тенденцій в економіці. Складовою даного процесу стало реформування банківської системи, яке передбачало створення Державного банку та приватних кредитних установ.

Аналіз останніх публікацій. Процес становлення банківської системи Російської імперії та створення кредитних установ в Україні у другій половині XIX ст. висвітлений у працях російських та українських вчених - авторів підручників з історії грошей та банківництва [5, 7]. В цих виданнях подано стислу інформацію про причини виникнення та діяльність найбільших акціонерних комерційних банків країни. Створення мережі приватних кредитних установ даного періоду, розміри їх капіталів, здійснювані операції, склад клієнтури та правове регулювання діяльності досліджено у наукових розвідках українських вчених Н. Головацької [3], Л. Донченко [6], З. Комаринської [8], Д. Крохмалюка [9], І. Новікової [12]. Регіональні особливості виникнення акціонерних комерційних банків на Сумщині та Поділлі представлені у дослідженнях науковців В. Міщенко та Г. Корогод [10], З. Никифорчина [11].

Невирішені раніше частини проблеми. Поза увагою сучасної історіографії становлення мережі акціонерних комерційних банків Росії та України в означений період залишились деталізація причин створення даних кредитних установ, багатоваріантність проектів їх заснування, наслідки впливу кризових явищ в економіці країни на діяльність банків, причини банківських крахів.

Мета статті – дослідити основні тенденції процесу формування мережі акціонерних комерційних банків у Російській імперії другої половини XIX ст. та вплив на даний процес загальної економічної ситуації в країні.

Основний матеріал. Наростання капіталістичних тенденцій в економіці Росії середини XIX ст. спонукало владу до створення відповідної фінансово-грошової та кредитної системи. Вона була сформована у порівняно стислі

строки, відіграла значну роль в акумуляції грошових засобів, однак її становлення не було безпроблемним. Кінець 50-х рр. XIX ст. в Росії позначився кризою у фінансовій сфері, яка виявилась у відсутності грошових капіталів. Сталося це через те, що у 1857 р. новий міністр фінансів Брок, який змінив на цій посаді Канкріна, видав наказ про зниження рівня процентної ставки за внесками у казенних банках з 4 до 3 % [18, с. 279]. Внаслідок таких дій країну почав покидати іноземний капітал, який до того ж побоювався наростання тут революційних рухів.

В такій ситуації вільні капітали та кошти банківських внесків використовувались для придбання акцій і облігацій акціонерних компаній. Так, після опублікування вже згаданого наказу, група іноземних та російських підприємців, що входили до складу «Головного Товариства Російських залізниць», кошти своїх банківських внесків спрямували на придбання акцій та облігацій даного «Товариства». Внаслідок таких тенденцій вплив капіталів з банків у 1858 р. склав 299 млн. руб., а в 1859 – 355 млн. руб. [18, с. 280].

Незважаючи на вказані проблеми, у сфері банківської справи Росії спостерігалось прагнення перейти від казенної до акціонерної форми. Основним мотивом на користь створення приватних банків висувалось прагнення надання промисловості і торгівлі більшої свободи та ініціативи. З даною аргументацією погоджувались як практики, так і представники наукових кіл. У 1859 р. з пропозицією заснування приватних банків виступила Урядова Комісія, створена для розгляду питання про земські банки, а також політико-економічний комітет Вільного економічного товариства та московське купецтво [13, с. 66-67].

До Міністерства фінансів надходили проекти створення акціонерних банків, авторами яких були німецькі і англійські підприємці, представники великого капіталу інших країн. Зокрема, 1859 р. свій проект запропонувала група німецьких підприємців на чолі з колишнім пруським міністром фінансів Габером. Але великі розміри майбутнього банку та різноманітність

операцій, що передбачались статутом, викликали занепокоєння російських можновладців, адже такі банки створювали конкуренцію Державному банку. Російська та іноземна (особливо англійська) преса висловлювалась проти даного проекту, наголошуючи на ймовірності посилення німецького впливу у сфері банківського кредиту.

Поштовхом для розвитку банківського кредиту, який був пов'язаний з промисловим капіталом, стала аграрна реформа 1861 р. На думку сучасних дослідників з цього часу почався другий етап еволюції російської кредитної системи. Нові кредитні організації були необхідні для трансформації маси грошових накопичень в кредити та інвестиції, а також для створення еластичного грошового обігу [5, с. 262].

Однак, розвитку ринкових відносин на момент впровадження реформи заважала нерозвинутість системи кредитування, відсутність комерційних банків. Державний банк, створений 1860 р., надавав переважно іпотечні позики великим землевласникам під заставу землі, тобто кредити майже не були пов'язані з виробничою сферою. Тому саме після оголошення реформи відновились пропозиції щодо заснування комерційних банків.

У 1862 р. з проектом створення акціонерного банку як основного посередника між центром торгівлі та провінцією виступив Леон Розенталь. Міністерство фінансів відхилило дану ініціативу, наголошуючи, що приватний банк створить конкуренцію Державному банку шляхом залучення клієнтури на більш вигідних умовах. Виникли також заперечення стосовно пункту, який передбачав кредитування приватного банку Державним, що створювало додаткові ризики для останнього.

Кількома місяцями пізніше англійськими підприємцями був запропонований проект створення приватного акціонерного банку. Тодішній міністр фінансів Росії Рейтерн підтримував ідею створення в країні іноземного банку. У своїх зауваженнях до проекту він наголошував, що фінансова система країни в такий спосіб отримає можливість швидко збагатитись іноземним капіталом. На думку міністра вирішувалось також

питання щодо кваліфікованого керівництва майбутнього банку, оскільки воно формувалось із англійських спеціалістів. Однак Комітет Міністрів не погодився з думкою Рейтерна і передав згаданий проект на розгляд до Державної Ради, яка не затвердила статут майбутньої фінансової установи.

Представлені в 1864 р. кілька аналогічних проектів відомого в купецьких колах Росії В.А. Кокарева також були відхилені. В той же час підвищувався інтерес до банківської справи, актуальним стає питання про створення банків із залученням приватних капіталів [13, с. 67-71].

Незважаючи на те, що процес формування кредитної системи Росії був досить тривалим та складним, потреба у створенні банків із залученням приватних коштів ставала щораз актуальнішою. Після відхилення низки проектів все ж було створено перший акціонерний банк – Санкт-Петербурзький приватний комерційний банк. Його відкриття було продиктовано необхідністю додаткового фінансування петербурзької торгівлі та врегулювання відносин з іноземними фірмами.

Засновником банку став голова Санкт-Петербурзького біржового комітету Е.Е. Брандт, а співзасновниками – барон Л. Гауф, комерційний радник Г. Єлисеєв, Р. Клеменц та представник компанії «Асмус Симонсен і К^о». Розпочавши свої операції з 1 листопада 1864 р., банк відразу продемонстрував успішну діяльність. Його чистий прибуток за 1864-1865 рр. склав 251 тис. руб., за 1866 р. – 500 тис. руб., за 1867 р. – 592 тис. руб. До того ж за вказані роки акціонерам було видано відповідно 8,6 %, 10,2 %, 11,4 % дивідендів.

Успішна діяльність першого комерційного банку продемонструвала, що в Росії є всі підстави для розвитку комерційного кредиту. Другим комерційним банком країни став Московський купецький банк, заснований купцями на чолі з І. Ляміним, М.С. Морозовим та М.М. Суцевим. Ця фінансова установа розпочала свої операції в 1866 р. і за два роки своєї діяльності збільшила основний капітал з 2 млн. руб. до 5 млн. руб. За 1867,

1868 та 1869 роки банк зміг виплатити своїм акціонерам відповідно 12 %, 17 % та 15,8 % дивідендів [13, с. 71-74].

За першими двома банками виникає низка акціонерних банків у великих господарських центрах. Так, у 1867 р. були створені Харківський торговий банк та Київський приватний комерційний банк [14, с. 40-64]. Засновниками перших комерційних банків були переважно місцеві підприємці. Згодом їх змінює група постійних засновників-професіоналів, прізвища яких фігурують майже в усіх банках, які на той час створювались. Засновниками ставали переважно біржові спекулянти та банкірські родини, впливові особи за своїм становищем або особи з гучними іменами та зв'язками у вищих колах суспільства. Вони за звичай збирали первинний капітал, добивались затвердження статуту та пускали акції на біржу для продажу.

Серед засновників нових банків значну роль почали відігравати іноземні підприємці. Так, частина акцій першого російського комерційного банку була придбана німецькими банкірами. Під час організації Російського банку для зовнішньої торгівлі, Міжнародного Комерційного та Ризького Комерційного брав участь німецький капітал, згодом витіснений французьким. Але частка іноземного капіталу в капіталах російських банків була незначною – близько 10 %. Згодом, у 1890 рр., коли в Росії спостерігатиметься промисловий підйом, цей показник значно збільшиться [17, с. 108].

Успішна діяльність банків сприяла підвищенню курсу їх акцій на біржі, в результаті чого наприкінці 60-х рр. XIX ст. сталась так звана «біржова гарячка». Біржовою грою захопились не лише ділові люди, а й ті, які не мали нічого спільного з практичною господарською діяльністю, наприклад, гвардійські офіцери, різні салонні дами тощо. Найбільшими центрами біржової спекуляції стали Санкт-Петербург та Одеса. Підвищений попит публіки на акції банків підтверджує випадок, коли у 1869 р. попит на акції Санкт-Петербурзького Міжнародного банку перевищив пропозицію у 292 рази [13, с. 75].

Перші комерційні банки мали переважно місцевий характер і створювались для обслуговування невеликого району. Згодом почали створюватись банки, район діяльності яких включав декілька економічних областей. До групи останніх належав створений у 1870 р. Волзько-Камський комерційний банк. Такий тип банку відкривав свої філії в багатьох пунктах району, маючи на меті передавати капітали з одного пункту в інший, перетворюючи їх із пасивних в активні. У такий спосіб досягалось врівноваження попиту і пропозиції, здешевлення кредиту та сприяння розвитку підприємницької діяльності.

Отже, впродовж 1864-1868 рр. в Росії було відкрито 6 акціонерних банків, а з 1869 р. по 1873 р. – ще 39 [2, с. 42], і вже до 1875 р. кредитна система Росії досягла найвищої точки розвитку. З 39 російських банків 10 було створено в Україні [10, с. 16]. Сума капіталів, які протягом періоду від заснування банків до 1873 р. були внесені в акціонерні банки, становила 6,141 млн. руб. [15, с. XXXV]. З самого початку створення банків вони мали більшу частку в сукупних ресурсах країни: п'ять найбільших кредитних установ даного типу вже у 1875-1881 рр. охоплювали близько половини, а 12 банків – до 75 % усіх банківських ресурсів Росії [16, с. 157]. Капітал 39 акціонерних банків у 1875 р. становив 1057 млн. руб., а Державного банку – 21 млн. руб. Значну частку основних капіталів склали іноземні капітали (переважно німецькі), зібрані при посередництві іноземних банків та підприємців [13, с. 77-78].

Криза 1873-1875 рр., пов'язана з черговою західноєвропейською кризою та зменшенням внутрішнього залізничного будівництва, російсько-турецька війна 1877-1878 рр. та світова сільськогосподарська криза, спричинена американською конкуренцією, призвели до періоду тривалої депресії банківської системи. В 1875 р. стався перший банківський крах, коли припинив свої операції Московський комерційний позиковий банк. Ця подія спричинила недовіру до банків у підприємницьких колах, вплив внесків та загальмувала процес створення нових кредитних установ. Як наслідок низка

банків, переважно провінційних, ліквідували свої справи: Ростовський-на-Дону комерційний (1876 р.), Кишинівський комерційний (1878 р.), Одеський комерційний (1878 р.), Кам'янець-Подільський комерційний (1879 р.), Ревельський комерційний (1880 р.), Промисловий банк у Москві та Кронштадтський комерційний банки були оголошені нездатними продовжувати діяльність [17, с.109]. Протягом 70-х рр. XIX ст. дванадцять банків згорнули свої операції та за власною ініціативою зменшили власні акціонерні капітали з 24 до 13,7 млн. руб. Врахування векселів, яке досягло в 1875 р. у всіх акціонерних банках 218 млн. руб., знизилось до 132 млн. руб. у 1880 р. А впродовж 1874-1878 рр. не було відкрито жодного комерційного банку [2, с. 43].

На думку дослідників, до банківських крахів в Росії даного періоду призводила ситуація, коли банк кредитував переважно одного клієнта і збитки на операціях з ним повністю порушували справи банку. Прикладом може слугувати доля Харківського торговельного банку, одним із засновників і фактичним розпорядником якого був відомий заводчик О.К. Алчевський. Цей банк кредитував майже виключно Алчевського і його підприємства, що й стало причиною краху даної кредитної установи [2, с. 43-44; 9, с. 61]. Банки також могли постраждати внаслідок поширення негативних слухів, які призводили до переміщення внесків з одного комерційного банку в інший або до Державного банку, який гарантував збереження коштів, хоча й під менші проценти.

У період з 1876 по 1880 рр. найбільше постраждали акціонерні банки, операції яких знизились на 30-40 %, а їх питома вага в основних активах і пасивах кредитної системи країни складала лише 35-33 %. У провінції вона становила 23 % за основними пасивами і активами та 17 % за вкладними операціями. В той же час питома вага Державного банку в кредитній системі та його роль у кредитуванні торгово-промислового обігу була досить значною. Йому належала майже третина основних пасивів кредитної системи, майже 30 % внесків та більше чверті обліково-позичкових операцій.

Кількість філій Державного банку складала 57 установ, а число філій усіх комерційних банків – лише 35 [2, с. 45].

У 1880-ті рр. становище кредитної системи дещо стабілізується, а у 1890-ті рр. у зв'язку з промисловим підйомом приватний сектор кредитної системи значно зміцнив свої позиції. З 1879 по 1894 рр. в Росії виникло шість комерційних банків та почало діяти агентство французького банку «Ліонський кредит». Упродовж 1896-1899 рр. були створені ще п'ять банків – Балтійський торгово-промисловий, Белостоцький, Лодзинський Купецький, Російсько-китайський, Сільськогосподарський та Промисловий у Ростові-на-Дону, а на 1899 р. у країні нараховувався 41 акціонерний комерційний банк. З 39 діючих банків 27 мали центральні установи, 198 постійних відділень, 5 контор, 17 комісіонерств та 28 агентств [4, с. XVI].

На момент створення основні капітали комерційних банків складали 79 млн. 460 тис. руб., а на 1 січня 1899 р. – 196 млн. 346 тис. руб., тобто їх обсяги збільшились більше, ніж на 116 млн. руб. У період промислового підйому із 190 млн. руб. збільшення капіталів кредитної системи частка комерційних банків складала 150 млн. руб., із 300 млн. руб. приросту внесків та поточних рахунків – 272 млн. руб. Основні активи їх зросли більш, ніж удвічі і досягли 60 % всіх основних активів кредитної системи [2, с. 88].

З числа усіх комерційних банків, які діяли в країні на 1 січня 1899 р., можна виділити кілька груп за розмірами основних капіталів. До першої групи належали 6 банків, основний капітал яких коливався у межах від 500 тис. руб. до 1 млн. руб. і становив у середньому 575 тис. руб., до другої – 13 банків із середньою сумою основного капіталу 1 млн. 627 тис. руб., до третьої – 3 банки, основний капітал яких у середньому становив 3 млн. 667 тис. руб., до четвертої – 8 банків з основним капіталом в середньому 5 млн. 438 тис. руб., до п'ятої – 7 банків із середнім показником основного капіталу 10 млн. руб. Останню групу склали два банки – Російський для зовнішньої торгівлі та Санкт-Петербурзький міжнародний, основні капітали яких становили відповідно 20 млн. руб. та 24 млн. руб. [1, с. 2-6]. Таким

чином, більшість акціонерних комерційних банків за розмірами їх основних капіталів належали до великих акціонерних підприємств.

У 1890-ті рр. діяльність російських акціонерних комерційних банків була досить успішною, що засвідчують дані про отриманий ними чистий прибуток. За 1894 р. цей показник 34 банків становив 18920095 руб., за 1895 р. (33 банки) – 25146720 руб., за 1896 р. (34 банки) – 25026784 руб., за 1897 р. (36 банків) – 24216629 руб., за 1898 р. (36 банків) – 27466239 руб. Дивіденди видавали у 1896-1898 рр. усі існуючі комерційні банки. Причому, найбільші дивіденди, від 15 до 28,8 %, сплачували такі банки: Московський Купецький, Азовсько-Донський, Тифліський, Волзько-Камський, Санкт-Петербурзький Міжнародний, Санкт-Петербурзький Обліковий і позиковий, Харківський Торговий, Сибірський Торговий [4, с. XVIII)

Висновки. Капіталістичні тенденції розвитку економіки Росії в середині XIX ст. потребували фінансового забезпечення. Тому на порядок денний постала проблема створення державних та приватних кредитних установ. Останні мусили фінансово підтримати виробничу та торгову сфери. Незважаючи на опір держави, на початку 1860-х рр. були створені перші акціонерні комерційні банки, успішна діяльність яких спонукала підприємців до заснування нових кредитних установ. Засновниками банків були як російські, так і іноземні підприємці. Негативно вплинула на процес створення мережі акціонерних комерційних банків економічна криза середини 1870-х рр. Вона призвела до банківських крахів, скорочення чисельності комерційних банків та їх філій, зниження питомої ваги в основних активах і пасивах кредитної системи країни. Економічний підйом 1890-х рр. зміцнив позиції комерційних банків. В цей період суттєво зросли їх основні капітали, збільшились активи. За розмірами основних капіталів більшість комерційних банків Росії належали до великих акціонерних установ. Їх ефективну діяльність засвідчувало постійне зростання чистого прибутку.

Список літератури

1. Банки и торгово-промышленные предприятия, оперирующие в России, за последний отчетный год (1899-1900 и 1900-1901 гг). Справочная книга. – Спб.: Изд. Ц. Крайз, 1902. – 266 с.
2. Гиндин, И.Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России / И.Ф. Гиндин / Под ред. С.Г. Струмилина. – М.: Госфиниздат, 1948 – 453 с.
3. Головацька, Н. Історія банківської системи України у XVIII – XX століттях / Н. Головацькі // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 5. – С. 116-123.
4. Голубев, А.К. Русские банки: Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях / А.К. Голубев. – Спб.: Лештуковская Паровая Скоропечатня, 1899. – 252 с.
5. Деньги, кредит, банки / Под ред. Г.М. Белоглавой: Учебник. – М.: Юрайт-Издат, 2004. – 620 с.
6. Донченко, Л. Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії / Л. Донченко // Вісник Національного банку України. – 2001. – № 8. – С. 49-53.
7. Історія грошей і банківництва: Підручник / І.Г. Скоморович, С.К. Реверчук, Я.Й. Малик та ін.; За ред. С.К. Реверчук – К.: Атіка, 2004. – 339 с.
8. Комаринська, З. Правове регулювання діяльності деяких банківських установ Києва (XIX – поч. XX ст.) / З. Комаринська // Вісник Національного банку України. – 2004. – № 11. – С. 51
9. Крохмалюк, Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 р.) / Д. Крохмалюк // Вісник Національного банку України. – 2000. - № 9. – С. 58-63.

10. Міщенко, В.І., Корогод, Г.І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч.. XX ст.) / В.І. Міщенко, Г.І. Корогод. – Суми: Видавництво «Слобожанщина», 1999. – 76 с.

11. Никифорчина, З. Від міняльного бізнесу – до сучасних банківських установ / З. Никифорчина // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 3. – С. 62-64.

12. Новікова, І.Е. З історії становлення вітчизняної банківської системи ринкового типу у другій половині XIX – початку XX ст. / І.Е. Новікова // Актуальні проблеми економіки. – 2006. - № 8. – С. 3-9.

13. Памфилов, С.Ф. Акционерные коммерческие банки в России в прошлом и настоящем / С.Ф. Памфилов / Под ред. и с предисл Н.Ю. Кислицына. Изд. первое. – Н. Новгород: Гублит, 1924. – 142 с.

14. Свод узаконений и уставов кредитных. Т.2: Уставы банков: биржевых коммерческих и промышленных. – Спб.; М.: Тип. Трубникова, 1873. – [6], 573 с.

15. Статистический временник Российской империи. Серия 2. Вып. 11. Ч. 2. Статистика русских банков. – Спб.: Изд. Центр. стат. ком. М-ва внутренних дел, 1875. – LIV, 545 с.

16. Тимошина, Т.М. Экономическая история России: Учебное пособие / Т.М. Тимошина / Под ред. проф. М.Н. Чепурина. – 15-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2009. – 424 с.

17. Хромов, П.А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России / П.А. Хромов: Учеб. пособие для эконом. спец. ун-тов. – М.: Высшая школа, 1982. – 240 с.

18. Яснопольский, Л.Н. Зачатки коммерческого банковского кредита в России / Л.Н. Яснопольский // Коммерческие банки: история, современная организация и деятельность коммерческих банков на Западе: Русский государственный банк и его коммерческая деятельность. – К.: Тип. 2-й артели, 1914. – С. 269-282.